

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: МІЖ АСИМЕТРИЧНОЮ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЄЮ ТА ФРАГМЕНТАЦІЄЮ

К. ЗІГЛЕР

професор Коледжу Св. Хільди

(Оксфордський університет, Велика Британія),

лектор європейського права,

член Інституту європейського та порівняльного права,

лектор (Університет Ерїха Броста, Німеччина)

(Закінчення. Початок читайте у № 1 за 2012 р.)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ЄС: «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ» ПРАВА ЄС ТА «ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ» МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Інтернаціоналізація права ЄС. Інтернаціоналізацію права Європейського Союзу (далі — ЄС), або «міжнародне право в праві ЄС», можна розглядати в двох аспектах. У первинному аспекті ЄС був створений суб'єктами міжнародного права як суб'єкт цього права відповідно до його положень. Вторинний аспект стосується дії міжнародного права в рамках права ЄС.

Первинний аспект: ЄС як суб'єкт міжнародного права. Прийнято вважати, що ЄС ґрунтується на міжнародному праві, оскільки він створений на основі між-

© К. Зіглер, 2012

народного договору. Крім того, міжнародне право не тільки є базою міжнародної правовосуб'єктності ЄС, але, як наслідок, надання ЄС статусу суб'єкта міжнародного права. Внаслідок отримання міжнародної правовосуб'єктності Євросоюзом зобов'язання держав — членів ЄС відповідно до міжнародного права роблять ЄС утворенням міжнародного права.

Договірно-правова основа ЄС. Договірно-правова основа ЄС багато досліджувалась та викликала дискусію стосовно природи так званої Європейської конституції, яка так і не була ухвалена. Це найбільш очевидний чинник, який чітко позиціонує ЄС як міжнародну організацію. Можна зробити такий висновок: ЄС був створений шляхом укладення договору між суверенними державами, і згода всіх держав-членів залишається єдиним правилом визнання. Таким чином, ЄС завдячує своїм існуванням міжнародному праву, зокрема, праву міжнародних договорів, тому до нього застосовуються норми права міжнародних договорів. Треба визнати, що правила, встановлені в установчих договорах про ЄС (нині — Договір про функціонування Європейського Союзу (далі — ДФЄС) та Договір про Європейський Союз), є більш детальними та краще розробленими, і глибше інтегрованими в правопорядки держав — членів ЄС, ніж будь-яка інша міжнародно-правова норма. Тим не менш, ЄС значною мірою все ще зберігає характеристики міжнародної організації, створеної відповідно до міжнародного права. Це твердження ґрунтується на тому факті, що правила внесення змін та доповнень до установчих договорів ЄС вимагають перегляду договору, укладеного державами, можливості виключення або виходу з Євросоюзу¹, і того, як у ЄС вирішуються конфлікти міжнародних зобов'язань держав — членів ЄС.

З точки зору міжнародного права правило *lex posterior* (включаючи передбачене скасування), в принципі, застосовується, коли сторони укладеного пізніше договору ідентичні сторонам договорів ЄС. Але правило *lex posterior* має обмежене застосування. У випадку, якщо Договір про ЄС передбачає власну процедуру внесення змін, було б розумно тлумачити це так, що держави не будуть, наприклад, мати намір скасувати вказаний механізм, поки вони чітко не висловлять таке бажання [1]. Незважаючи на обов'язок держав — членів ЄС лояльно співпрацювати відповідно до ст. 4 (3) Договору про ЄС (колишня ст. 10), такий договір не може бути укладений на етапі інтеграції, коли держави — члени ЄС втратили право вносити поправки до установчих договорів, але обмежили форму та процедуру, за допомогою якої вони можуть це зробити [2]. Звичайні правила зміни договорів та внесення поправок до договорів можуть бути змінені, якщо на це погодяться всі сторони/держави-члени. У випадку, коли сторони не можуть досягти згоди, застосовується ст. 351 ДФЄС (колишня ст. 307), яка має на меті збереження попередніх зобов'язань та вимагає застосування традиційних механізмів міжнародного права для вирішення або усунення конфлікту. Крім того, в принципі, вторинні норми міжнародного права (наприклад, права міжнародних договорів та норми стосовно

¹ Стаття 50 Договору про Європейський Союз викладена в новій редакції у Лісабонському договорі. Спочатку вказане положення відображало побоювання держав — членів ЄС щодо федералізму ЄС та, регулюючи вихід з ЄС, призвело до виникнення нових процедурних обмежень (переговори щодо угоди про вихід).

відповідальності держави), як і раніше, можуть використовуватись як допоміжні засоби, тому що установчі договори ЄС не передбачають інших заходів, окрім штрафних платежів, відповідно до ст. 260 ДФЄС (колишня ст. 228), залишаючи поза увагою при цьому можливість застосування п. а ст. 60 (2) Віденської конвенції про право міжнародних договорів (далі — Віденська конвенція) у випадку припинення дії Договору щодо держави-члена, яка істотно порушила зобов'язання. Це означає, що ЄС не є повністю автономним правопорядком.

Міжнародна правосуб'єктність ЄС. Європейський Союз має міжнародну правосуб'єктність згідно зі ст. 47 Договору про ЄС. У силу своєї міжнародної правосуб'єктності ЄС зобов'язаний дотримуватись міжнародного права як звичаєвого [3–5], так і договірною; Євросоюз несе відповідальність за порушення міжнародного права і може бути зобов'язаний реагувати на порушення інших суб'єктів міжнародного права належним чином. Правосуб'єктність ЄС обмежена: вона визначається державами-членами в установчому договорі і, отже, є не «первинною», а похідною. Стосовно третіх держав та міжнародних організацій його правосуб'єктність залишається *res inter alios acta*: вона залежить також від визнання інших суб'єктів міжнародного права, таких як треті держави та інші міжнародні організації. Тим не менш, із визнанням достатньою кількістю суб'єктів правосуб'єктність може об'єктивно існувати [6]. Правосуб'єктність ЄС не є повною, а функціонально обмежена компетенцією Євросоюзу, як і правосуб'єктність будь-якої міжнародної організації. Це відрізняє ЄС від держав, які, природно, мають повну правосуб'єктність відповідно до міжнародного права, що ґрунтується на їх суверенітеті [7].

На відміну від первинних суб'єктів міжнародного права, ЄС не може вільно регулювати взаємодію з міжнародним правом [8]. Оскільки міжнародна правосуб'єктність ЄС є похідною, то компетенція щодо прийняття рішень стосовно взаємозв'язку міжнародного права та правопорядку ЄС покладається на держави — члени Європейського Союзу. Таким чином, питання потрібно поставити так: про що домовились держави — члени ЄС, і що передбачають установчі договори? Оскільки договори чітко не встановлюють такий взаємозв'язок, обов'язок його визначення покладається на Суд ЄС¹. Відсутність такого положення в установчих договорах може пояснюватись кількома причинами. Одна з них може полягати в тому, що держави-члени не вбачають необхідності визначення взаємозв'язку, оскільки право ЄС було лише результатом укладення договорів². Відповідно до конституційних норм ЄС, не дивно, що суди ЄС відображають конституційні підходи, закріплені у внутрішньодержавному законодавстві держав — членів ЄС. Однак, з точки зору засновницьких планів, така вимога суперечить похідній міжнародній правосуб'єктності ЄС, яка існує тільки внаслідок передачі суверенітету держав — членів ЄС. Тому слід сказати, що ЄС «втратив право», виступивши проти включення норм міжнародного права у свій

¹ Стаття 351 (7) ДФЄС не встановлює принципів монізму та не трансформує міжнародне право в правопорядок ЄС. Замість цього вказана стаття регулює обов'язкову природу угод не лише з ЄС, а й з державами — членами ЄС.

² В інших випадках це може бути відсутність порозуміння між державами — членами ЄС, які мають різні підходи до розуміння міжнародного права згідно з їх національними правопорядками.

правопорядок під час обговорення питань суверенітету [9]. Однак, на практиці, за відсутності вимоги в установчому договорі, ЄС може прийняти рішення про дію кожного укладеного Євросоюзом договору в рамках свого правопорядку — в силу своєї окремої міжнародної правосуб'єктності. Якщо угода не містить таких положень, ця функція практично покладається на Суд ЄС, котрий вирішує, яким чином тлумачити договір [10]. Тільки Суд ЄС визначає дію звичаєвого міжнародного права в рамках права ЄС.

Зобов'язання держав — членів ЄС за міжнародним правом. Зобов'язання держав — членів ЄС за міжнародним правом полягають у визначенні компетенції ЄС навіть поза дією закріплених правил вирішення конфліктів, таких як ст. 351 ДФЄС. Зобов'язання держав — членів ЄС виникають не тільки на практиці, коли ЄС прагне підтримувати узгодженість і практичне співробітництво з метою уникнення конфліктів зобов'язань держав — членів ЄС [11]. Вони також виникають із правових підстав, з огляду на сферу компетенції ЄС та поза її межами, зважаючи на зобов'язання підтримувати лояльну співпрацю інститутів Євросоюзу та держав — членів ЄС. Крім того, для визначення та тлумачення обсягу та змісту права ЄС матимуть значення наступні положення загального міжнародного права стосовно зобов'язань держав — членів ЄС.

Заборона делегування: заборона ухилення від зобов'язань шляхом делегування функцій. Подібно до того, як держави — члени ЄС були внутрішньо конституційно обмеженими, коли вони передавали частину свого суверенітету Європейському Союзу, вони не можуть передавати повноваження, яких вони не мають за міжнародним правом. Держави — члени ЄС залишаються пов'язаними зобов'язаннями та несуть відповідальність на міжнародному рівні. Таким чином, вони не можуть «делегувати» відповідальність шляхом передачі повноважень та функцій, які вже були обмежені [12]. Певною мірою таке використання *ultra vires* своїх повноважень означало б їх перевищення (*nemo plus iuris transfere potest quam ipse habet*) [13; 14]. Однак, через відступи від значної частини міжнародного права, за винятком норм, відступ від яких заборонений, таких як *ius cogens*, держави — члени ЄС можуть спричинити конфлікт зобов'язань, якщо не всі раніше існуючі зобов'язання покладені на міжнародну організацію, яку вони створюють. Здійснення тлумачення може усунути деякі конфлікти, оскільки можна припустити, що держави не мають наміру відступати від існуючих зобов'язань (і порушувати їх). Решта конфліктів (відповідних) зобов'язань можуть бути вирішені шляхом застосування норм про відповідальність держав. Тим не менш, норм, відступ від яких не допускається, практично більше, ніж норм *ius cogens*. Фактична відсутність наміру відступати від існуючих зобов'язань наближається до правового принципу збільшення кількості сторін, перед якими існують зобов'язання. Це стосується багатосторонніх договорів, більше того, договорів, які мають квазіконституційний характер, наприклад, як Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі — ЄКПЛ). При цьому дія взаємних зобов'язань між низкою держав-одномумців (зобов'язання *erga omnes partes*) полягає в посиленні цього правила. Ця норма має найвищу силу, коли зобов'язання виникають перед усіма державами і міжнародним співтовариством загалом (*erga omnes*) у зв'язку з універсальним членством у договорі, та-

кому як Статут Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН), або через цінності, які він захищає [15].

Презумпція тлумачення ґрунтується як на первинному зобов'язанні держав — членів ЄС не створювати конфлікт норм при передачі повноважень, так і під впливом настання відповідальності. Це було підтверджено Судом ЄС у справі *Biotech Directive*, в якій Суд ЄС розглядав питання стосовно того, чи Директива змусила держави — члени ЄС порушувати свої зобов'язання за міжнародним правом [16]. Не зважаючи на те, як було встановлено, що це не була справа *in casu*, передбачається, що Євросоюз не має права створювати норми, порушуючи зобов'язання держав — членів ЄС за міжнародним правом (зокрема у цій справі — Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода *TRIPs*) та Конвенцію про охорону біологічного різноманіття).

Принцип правонаступництва. Надалі Євросоюз бере на себе договірні зобов'язання держав — членів ЄС шляхом правонаступництва стосовно зобов'язань держав — членів ЄС [17]. У справі *International Fruit Company* Суд ЄС блискуче довів, що ЄС пов'язаний зобов'язаннями за Генеральною угодою з тарифів і торгівлі (далі — ГАТТ), хоча формально він не був договірною стороною, оскільки взяв на себе повноваження, які перед цим виконували держави — члени ЄС [13]. Суд першої інстанції посилався на цей факт стосовно Статуту ООН, заявляючи про те, що хоча Євросоюз безпосередньо не мав зобов'язань за Статутом ООН, «поки, згідно з умовами Договору про ЄС, Європейське економічне співтовариство не взяло на себе обов'язки, які раніше виконували країни ЄС у сфері, котру регулював Статут ООН, положення Статуту регулюватимуть дії Співтовариства» [14]. Таким чином, згідно з нормами Договору про ЄС, Європейське економічне співтовариство (далі — Співтовариство, ЄЕС) було зобов'язане, «по-перше, не порушувати обов'язків держав — членів ЄС за Статутом ООН та не заважати їх виконанню і, по-друге, вжити всіх заходів для того, щоб держави ЄС могли виконати ці обов'язки» [14].

Проте в інших справах Суд ЄС тлумачить правонаступництво стосовно зобов'язань держав — членів ЄС обмежено. Приміром, Суд ЄС заперечував всупереч нормам ГАТТ [18] правонаступництво держав ЄС стосовно зобов'язань за Статутом ООН та Міжнародною конвенцією по запобіганню забрудненню з суден (далі — Конвенція МАРПОЛ 73/78), стверджуючи, що «за відсутності повної передачі повноважень, раніше здійснюваних державами Співтовариства, останні не можуть дотримуватися викладених у ньому правил, які вони самі не приймали, просто тому, що всі ці держави є учасниками Конвенції МАРПОЛ 73/78» [18].

Таким чином, Суд ЄС обмежив правонаступництво щодо зобов'язань держав — членів ЄС до ситуації, коли *всі* (тут і далі курсив авт. — К. З.) повноваження в певній сфері здійснюються ЄС. Повна передача повноважень може бути прирівняна до виключної компетенції. Виникає питання: як визначити межі сфери регулювання для того, щоб встановити, чи взяв ЄС на себе «всі» повноваження. Крім того, потрібно встановити, чи є значна різниця між виключною і спільною компетенцією, враховуючи обґрунтування правонаступництва. У справі *International Fruit Company* обґрунтування правонаступництва полягає в тому, щоб

уникнути конфлікту зобов'язань для держав — членів ЄС, які «не можуть відмовитися від своїх зобов'язань перед третіми країнами» [13] і які «висловили бажання покласти на нього [ЄС] зобов'язання, які вони взяли на себе». Цей намір було закріплено в ст. 351 ДФЄС (колишня ст. 307) [13]. Якщо наміри держав ЄС є серйозними, як заявив Суд ЄС у справі *International Fruit Company* [13], що буде підтримано зобов'язаннями держав-членів за ст. 103 Статуту ООН, положень якого, як передбачається, держави мають намір дотримуватися, то, звісно, цей намір стосується всіх ситуацій, в яких діяльність Євросоюзу може призвести до конфлікту зобов'язань (і, отже, настання відповідальності) для держав — членів ЄС [13]. З інституційної точки зору ЄС практично замінив держав — членів ЄС в ГАТТ за згодою інших сторін, у той час як в ООН Євросоюз має статус тільки спостерігача. Це не впливає ні на компетенцію ЄС щодо держав-членів, ні сприяє уникненню конфліктів зобов'язань. Тому буде недоречним вимагати заміну *de facto* держав — членів ЄС в інституційному сенсі. Тим не менш, якщо фактичні або гіпотетичні наміри держав — членів ЄС є серйозними, важко відрізнити повномасштабну участь держав-членів від більш відокремленого здійснення повноважень Євросоюзу. У справі *Kadi and Al Barakaat* Суд ЄС, дещо несподівано, навіть не відреагував на рішення суду першої інстанції, який визнав згідно з правом ЄС (а не в силу міжнародного права) зобов'язання за Статутом ООН, у тому числі резолюціями Ради Безпеки. Це відповідає його логіці щодо вирішення справ на засадах національного законодавства/дуалістичного обґрунтування та найвищої сили конституційних принципів. Міжнародні зобов'язання, які суперечать основним конституційним принципам, не розглядаються, а з ними й колізійна норма, що міститься в ст. 103 Статуту ООН, яку Суд ЄС мав би тлумачити інакше. Такий підхід може виявитись недалекоглядним. Можна додати, що крім інтересів держав-членів, закріплених в установчих Договорах, існує також окремий інтерес Євросоюзу. Суперечності між зобов'язаннями за правом ЄС і «зобов'язаннями» держав — членів ЄС, «ймовірно, зашкодить дії відповідних положень права Співтовариства та/або міжнародного права».

Об'єктивні елементи міжнародного права. Існує багато випадків, коли виникають зобов'язання для держав та інших суб'єктів міжнародного права, котрі виходять за рамки принципу узгодження воель, який переважає в міжнародному праві. Останній найчастіше проявляється у формуванні норм звичаєвого та договірного міжнародного права і в узгодженому характері визнання обов'язкової юрисдикції відповідно до міжнародного права. Найбільш яскравим прикладом зобов'язань, які мають об'єктивний характер, є норми *ius cogens*. Крім того, обговорювалась можливість формування об'єктивних зобов'язань, що впливають з розуміння міжнародного співтовариства [19]. Буде недоречним розпочинати обговорення переваг правового (а не політичного) визначення поняття міжнародного співтовариства. Натомість, те, що можна назвати «будівельними блоками» або окремими характеристиками цього поняття, будуть коротко розглянуті: по-перше, зобов'язання за Статутом ООН держав, які не є членами ЄС, а по-друге, об'єктивні аспекти багатосторонніх договірних режимів.

Що стосується першого, з боку органів Організації Об'єднаних Націй, перш за все Ради Безпеки, існує намір (в основному безспірний) створити зобо-

в'язання також для держав, що не є членами ЄС. Рада Безпеки покликана створювати зобов'язання для «всіх держав» відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН згідно з главою VII Статуту ООН [7]. З тієї ж причини і в силу міжнародної правосуб'єктності ЄС може вважатися зв'язаним такими зобов'язаннями. Стаття 39 Статуту ООН стосується не тільки членів ООН. Під час розробки Статуту ООН передбачались зобов'язання і для третіх держав [7]. Нині набула поширення практика Ради Безпеки ООН звертатись до «всіх держав» у своїх резолюціях на підставі глави VII. Наприклад, Рада Безпеки ООН закликала «всіх держав» дотримуватись ембарго щодо Іраку після його незаконної окупації Кувейту, а останнім часом — прийняти і забезпечити виконання антитерористичних заходів, таких як заморожування активів підозрюваних у тероризмі [20]. Через практично універсальний характер членства в ООН значення звернення до всіх держав зменшилось. Проте Рада Безпеки також закликала недержавних акторів та міжнародні організації, звертаючись до «всіх сторін у конфлікті й інших зацікавлених сторін» [21] або «всіх сторін, рухів та угруповань» [22] і «всіх держав і міжнародних організацій, діяти чітко згідно з» положеннями про ембарго проти Іраку [23]. Така практика не була оскаржена й навіть була сприйнята. Позиція Великої Британії при розгляді справи *Kadi and Al Barakaat* щодо «спеціального статусу резолюцій» Ради Безпеки ООН та верховенства зобов'язань за Статутом ООН підтверджує цю аргументацію [14]. Хоч і в меншій мірі, але цьому також сприяє готовність Міжнародного суду ООН тлумачити правила виконання резолюцій Ради Безпеки ООН, зважаючи на їхню юридичну силу в цьому процесі, і в той же час не вважаючи себе зв'язаними членством в ООН.

Друга квазіоб'єктивна характеристика стосується не юридичних, а політичних обмежень членства в універсальній організації, такій як ООН. У випадку, якщо ціна за відсутність членства в цій організації настільки висока, що вихід є неприйнятним, відмінність між політичним тиском і юридичними зобов'язаннями стає непомітною. У такому розумінні зобов'язання, що випливають із членства в ООН, можна вважати більш значимими, ніж зобов'язання держав — членів ЄС. Таким чином, вихід з ООН менш ймовірний, ніж вихід з ЄС, яскравим прикладом чого є вихід Гренландії з Євросоюзу та тривалі вагання Норвегії щодо вступу в ЄС.

Вплив міжнародного права на європейське: наскільки відкритим є європейське право? Відмінність у взаємодії джерел (договору чи звичаю) забезпечує корисний аналітичний інструмент, за допомогою якого можна порівняти правила взаємодії національного та міжнародного правопорядків, оскільки надає більше можливостей для порівняння. Однак, це неминуче призводить до неповного бачення реальної картини. Взаємодія національного права з нормами міжнародного права є набагато складнішою «в своїх засадах» і перебуває під впливом політичних міркувань, які формуватимуть серйозний контекстуальний елемент. Крім того, підхід ЄС до міжнародного права не схематичний, а відповідає вимогам внутрішнього конституціоналізму, особливо в аспекті розширення компетенції Євросоюзу у відносинах між Європейським Союзом та державами — членами ЄС. Євросоюз, в особі судів ЄС, скористався можливістю використати міжнародне

право при конституціоналізації свого правопорядку. Європейський Союз не охоче діяв у випадках виникнення ризиків у результаті того, що суди ЄС будуть підпорядковані іншому органу з вирішення спорів, або тому, що держави — члени ЄС можуть з острахом відноситись до широкого впливу міжнародного права шляхом утвердження принципу прямої дії норм права ЄС [24]. Керуючись цими внутрішніми мотивами, Суд ЄС напрочуд обережно відносився до конкуренції міжнародних правопорядків з розвиненим конституціоналізмом, таких як Світова організація торгівлі (далі — СОТ), ООН і норм Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права, та був більш відкритим для секторальної Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З урахуванням позиціонування ЄС як відкритого до сприйняття міжнародного права об'єднання, особливості взаємодії будуть розглядатися у двох аспектах: джерела міжнародного права та вплив норм міжнародного права на правопорядок ЄС.

Формальний аспект: взаємодія між джерелами права ЄС та міжнародного права. Взаємодія між правом Євросоюзу та нормами міжнародного права в рамках правопорядку ЄС, в принципі, може регулюватися договірними державами в різних формах, у тому числі у формі автономних або відокремлених від міжнародного права норм *ius cogens*. Це означає, що теоретично існує дуже мало обмежень стосовно правил, що регулюють відносини в міжнародному праві та праві ЄС. Тим не менш, договори ЄС не регулюють взаємодію міжнародного права та права ЄС. Це особливо стосується звичаєвого міжнародного права та міжнародних договорів. *Prima facie*, ст. 216 (2) ДФЄС, яка передбачає, що міжнародні договори є «обов'язковими» для інститутів ЄС та держав — членів ЄС, здається, дає можливість вирішити це питання. Тим не менш, у кращому випадку це положення робить буквально Європейський Союз відкритим, а договори не тільки обов'язковими, але й безпосередньо чинними. Оскільки пряма дія не була спочатку концепцією Договору про (заснування) ЄС, вона, здається, розширює зміст ст. 216 (2) ДФЄС, що інтерпретує її як таку, котра встановлює моністичний підхід до міжнародного права. Більш переконливим є тлумачення ст. 216 (2) ДФЄС як такої, що встановлює обов'язковість договорів, укладених Європейським Союзом та державами-членами (які не можуть бути договірною стороною, окрім змішаних договорів) [24]. Крім того, у ст. 351 ДФЄС (колишня ст. 307) існують (декларативні) правила вирішення колізій у рамках вже існуючих договорів, але знову ж таки, вони не регулюють всебічно взаємодію між правом ЄС і міжнародним правом, а регламентують тільки один конкретний аспект, а саме дію у часі. Положення стосується договорів, укладених до набрання чинності Договором про ЄЕС (для держав-засновниць), або — що більш важливо — договорів, укладених перед вступом в ЄС. Природно, що такі договори не є обов'язковими для ЄС, і Суд ЄС не має юрисдикції щодо їх змісту¹. В інтересах третіх держав зобов'язання, що випливають з таких договорів, мають пріоритет над зобов'язаннями перед ЄС [25]. Як і в багатьох правових системах держав —

¹ Винятком була обов'язкова для Співтовариства Угода ГАТТ. Однак такий підхід став неактуальним після створення СОТ (і набуття в ній членства Євросоюзом).

членів ЄС, відносини між нормами міжнародного права та нормами права ЄС були розроблені суддями, які в пошуках спільного знаменника запозичили підходи, що застосовуються в державах — членах ЄС.

Суд ЄС встановив, в загальних рисах, що «повноваження ЄЕС повинні виконуватись згідно з нормами міжнародного права, включаючи положення міжнародних договорів, оскільки в них кодифіковані звичаєві норми загального міжнародного права» [18]. Крім того, як звичаєве, так і договірне право були визнані «невід'ємною частиною» права ЄС, яке має пряму дію. Принцип прямої дії [3] не встановлюється нормами звичаєвого міжнародного права, а повинен регулюватись додатковими вимогами в разі підписання договорів.

Звичаєве міжнародне право. Звичаєве міжнародне право застосовувалось Судом ЄС. Потрібно зазначити, що справи стосуються дії вторинних норм, які регулюють створення, дію та чинність первинних норм звичаєвого міжнародного права, як зазначено у справах, пов'язаних із принципами права міжнародних договорів (як закріплено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів), або справах стосовно розмежування юрисдикції [26]. У цьому розумінні Суд ЄС використовує міжнародне право як загальну основу, і фрагментація обмежується цими механізмами. Але Суд ЄС також використовує первинні норми міжнародного права, наприклад, щодо громадянства фізичних осіб [27; 28] або приналежності суден. Хоча Суд ЄС використав звичаєве міжнародне право як стандарт для оцінки законності заходів ЄС, тим самим вказавши на пріоритет звичаєвого міжнародного права над вторинним правом ЄС. Поки, як виявляється, немає випадків успішного оскарження на підставі звичаєвого міжнародного права, в результаті чого з'являються певні сумніви щодо готовності Суду ЄС застосовувати звичаєве право безпосередньо як обґрунтування недійсності акта ЄС. Провідною лишається справа *Racke*, що стосується невдалого оскарження дії Регламенту Ради ЄС про призупинення пільгової торговельної угоди в рамках санкцій проти Союзної Республіки Югославії у 1991 р. Як наслідок, *Racke* було пред'явлено обвинувачення митними органами за встановлення завищених, неpreferенційних ставок мита. Обидві сторони скористались нормами звичаєвого міжнародного права: *клаузулою rebus sic stantibus* в якості норми права (кодифікована в ст. 62 Віденської конвенції), з одного боку, та звичаєво-правовим принципом добросовісного виконання договірних зобов'язань (кодифікований в ст. 26 Віденської конвенції) і *клаузулою rebus sic stantibus*, з боку *Racke*. Суд ЄС застосував обидві норми безпосередньо, посилаючись на матеріальні критерії ст. 62 Віденської конвенції і прийняття міжнародного звичаєвого права як прикладу для перевірки законності акта ЄС. Водночас, однак, оскарження виявилось безуспішним і було викривлене через вибіркового підхід Суду ЄС. Суд ЄС не застосував норми, що визначали процесуальні обов'язки (наприклад, вимога про попереднє повідомлення), оскільки вони не були частиною звичаєвого права, і це викривило стандарти перегляду «явно помилкових оцінок» [3]. Цікаво, що на відміну від вимоги прямої дії норм угод після рішення у справі *FIAMM*, Суд ЄС не вимагав дотримання принципу верховенства норми міжнародного звичаєвого права (сумлінного виконання зобов'язань), яка застосовується лише у відносинах між державами, при наданні фізичним особам прав, які можуть бути анульовані.

Договірне право. Статті 216 (1) ДФЕС і 37 Договору про Європейський Союз передбачають повноваження ЄС укладати договори; їх положення повинні бути доповнені відповідними положеннями про самостійну компетенцію¹. Повноваження ЄС щодо укладення договорів обмежуються повноваженнями держав — членів ЄС. Вони більше не можуть в односторонньому порядку укладати договори, згідно з якими ЄС має виключну компетенцію (наприклад, у галузі спільної торговельної політики). Якщо держави-члени укладають договори у сфері спільної компетенції, вони зобов'язані дотримуватись принципу лояльного співробітництва. Поки держави-члени відмовлялися від суверенітету або «об'єднували» свій суверенітет [29].

Міжнародні угоди можна вважати угодами прямої дії, що мають пріоритет над вторинним правом ЄС та можуть бути проаналізовані на предмет чинності та сумісності з правом ЄС на основі стандартів міжнародних угод. Після рішення у справі *Intertanko 2008* [18], яке започаткувало принцип прямої дії договірних норм, це припущення було поставлене під сумнів. Подальші сумніви виникли у результаті більш суворого регулювання обов'язків держав — членів ЄС відповідно до ст. 351 ДФЕС, що регулює договори, укладені до набуття державами членства в Євросоюзі. У низці справ, що стосуються двосторонніх інвестиційних договорів, Суд ЄС ухвалив, що навіть у випадках потенційних конфліктів із правом ЄС (наприклад, можливе прийняття в майбутньому заходів щодо гармонізації вільного руху капіталу) можливість переукладання в майбутньому, призупинення або припинення договорів, була недостатньою [30–34]. Дія права ЄС вимагала негайного запровадження в майбутньому принципу пріоритету права ЄС. Таким чином, ст. 351 ДФЕС вимагала, щоб держави — члени ЄС домовились про спеціальне застереження навіть до виникнення конфліктів із правом Євросоюзу, передбачаючи можливий конфлікт у майбутньому між зобов'язаннями в рамках двостороннього інвестиційного договору і правом ЄС [35]. Незважаючи на дуже суворий підхід у світлі очікуваного розширення компетенції ЄС згідно з Лісабонським договором, подальше посилення доволі суворого правила вирішення конфлікту згідно зі ст. 351 ДФЕС є ще одним доказом менш відкритого підходу до міжнародного (договірного) права.

Існують різні засоби і механізми, за допомогою яких міжнародне право проникає в право Євросоюзу, а саме: сфера застосування принципу прямої дії щодо договорів і звичаєвого міжнародного права, тлумачення згідно з міжнародним правом, та «істотні запозичення» з міжнародного права. Останні два методологічні інструменти значною мірою дозволяють подолати формальний або звужений підхід до договорів та звичаїв.

Пряма дія. Хоча питання про принцип прямої дії стосується як звичаєвого, так і договірної права, згідно з рішеннями у низці справ, пов'язаними зі звичаєвим міжнародним правом, він фігурує в прецедентному праві в основному у зв'язку

¹ Стаття 216 ДФЕС зараз стосуються явних компетенцій Європейського Союзу (після злиття європейських співтовариств та Євросоюзу в результаті підписання Лісабонського договору), в тому числі тих питань, що раніше належали до другої чи третьої опори.

з договорами, насамперед тими, стороною яких¹ виступає ЄС. Однак, Суд ЄС визнає, що звичаєве міжнародне право безпосередньо діє в правопорядку ЄС. Пряма дія міжнародних норм у правовій системі Європейського Союзу є одним із важливих чинників оцінки його відкритості до міжнародного права, оскільки це є найбільш поглибленою формою взаємодії. Пряма дія може бути визначена як питання про те, чи можуть приватні особи посилатися на ці норми в Суді ЄС та судах держав — членів ЄС. Відповідь на питання про пряму дію міжнародного права у правопорядку ЄС теоретично залишає відкритим питання про те, чи діє це право як право ЄС, або як міжнародне право. Проте Суд ЄС наголошує на єдиному тлумаченні прямої дії норм міжнародного права, що передбачає його пряму дію в якості *права Євросоюзу* і, отже, його застосування аналогічне застосуванню норм права ЄС. Пряма дія сама собою також не свідчить про ієрархічний статус міжнародного права в правопорядку ЄС.

Суд ЄС розробив дворівневий тест на пряму дію. Він розглянув, по-перше, чи може окреме положення застосовуватись безпосередньо, а саме, чи було воно досить чітким, точним і безумовним, тобто саме в цьому сенсі «досконалим» або «повним», та чи може воно застосовуватись безпосередньо в умовах правопорядку ЄС. По-друге, пряма дія не буде виключатись «природою та структурою» або «широким розумінням» угоди [36]. До 2008 р. Суд ЄС застосовував цей дворівневий тест шляхом формування презумпції: там, де норма була «повною», передбачалась її пряма дія. Більш того, єдиний випадок, коли Суд ЄС анулював пряму дію договору з огляду на його «природу та структуру», була угода ГАТТ/СОТ [37]. Цей випадок вважається винятком з правила і зазнав критики за відсутність узгодженості з позицією Суду ЄС стосовно договорів загалом [38]. Щодо різних актів, наприклад, угоди про асоціацію, партнерство або вільну торгівлю, і навіть підзаконних актів, таких, як рішення Європейської асоціації вільної торгівлі та Ради Асоціації [39; 41], Суд ЄС допускає застосування принципу прямої дії. Основними причинами обмежувального підходу до Угоди СОТ є те, що вона, як і раніше, характеризується великою гнучкістю, основоположним принципом взаємності у відносинах і, отже, принцип прямої дії суперечить природі і духу Угоди СОТ. Тоді, як інші держави — торговельні партнери Євросоюзу не надають їй пряму дію, ЄС втратить свою політичну свободу та здатність вести переговори, надавши ефект прямої дії правилам СОТ. Думки науковців з приводу доцільності прямої дії положень Угоди ГАТТ/СОТ різняться. Раніше, принаймні, можна було сказати, що відсутність прямої дії може бути виправдана у виняткових випадках. У трьох справах, що розглядалися Судом ЄС у 2008 р., презумпція прямої дії, яка вважалась ознакою відкритості права ЄС і Суду ЄС до міжнародного права, була серйозно розкритикована.

¹ Разом з цим, може мати місце непряма взаємодія між правом ЄС і міжнародним правом, коли держава — член ЄС повинна вирішити конфлікт між правом ЄС і вже існуючим договором. Відповідно до ст. 351 ДФЄС держави — члени ЄС повинні регулярно усувати конфлікти, проте залежно від питання, що розглядається, це може призвести до того, що Євросоюз, як такий, виключає конфлікти, — як це час від часу відбувалось, коли сфера захисту ЄКПЛ була ширшою, ніж сфера дії права ЄС, наприклад, щодо охорони офісних приміщень відповідно до ст. 8 ЄКПЛ та права на захист від дискримінації.

Справа FIAMM and Fedon. В об'єднаній справі *FIAMM and Fedon* Суд ЄС підтвердив та поширив свою позицію щодо відсутності прямої дії від правил ГАТТ/СОТ до рішень Органу з питань вирішення спорів (далі — ОВС) навіть після спливу часу їх виконання [36]. Компанії *FIAMM* і *Fedon* опинились у центрі бананового спору, що розгорівся між ЄС та СОТ. Ці компанії постраждали в результаті застосування контрзаходів з боку США, дозвіл на які надав Орган з питань вирішення спорів СОТ, оскільки ЄС не зміг повністю виконати рішення ОВС у встановлені строки¹. Компанії заявили про збитки, яких вони зазнали в результаті протиправних, а коли це ще не було встановлено, правомірних дій Євросоюзу, який порушив свої зобов'язання згідно з правом СОТ. Суд ЄС повторно зазначив причини, вказані ним у попередніх судових рішеннях стосовно відсутності прямої дії матеріальних зобов'язань згідно з Угодою СОТ, та застосував їх до рішень ОВС, зазначивши, що вони теж не мають прямої дії. Існують вагомні причини для сумнівів щодо поширення наведених причин відсутності прямої дії зобов'язань згідно з Угодами СОТ та рішеннями ОВС: банановий спір між ЄС — СОТ був врегульований після подання позовів стосовно збитків, тому ЄС зберіг свої повноваження у переговорах. Тому рішення у справі *FIAMM and Fedon* було спрямоване на те, щоб відмежувати правопорядок ЄС від його міжнародних зобов'язань і надати ЄС свободу порушувати свої зобов'язання за міжнародними угодами без санкцій: санкції були фактично «приватизовані», оскільки їх сплатили торговці, які зазнали збитків. Такий підхід співпадає з позицією у справі *Kadi and Al Barakaat*. На відміну від рішення у справі *Kadi and Al Barakaat*, це рішення навряд чи можна брати до уваги при поширенні принципу верховенства права навіть у рамках ЄС (конституційний аспект). Отже, в міжнародному аспекті його переважаюча дія призведе до нівелювання юридично обов'язкового характеру міжнародних зобов'язань та рішень міжнародних трибуналів, таких як ОВС, не кажучи вже про довіру до ЄС в міжнародних відносинах загалом, що робить його відкритим для критики через застосування подвійних стандартів.

Справа Intertanko. Починаючи з червня 2008 р., ГАТТ/СОТ вже не є несумісними з винятками із загальної презумпції прямої дії міжнародних договорів. У справі *Intertanko* Суд ЄС позбавляє прямої дії ще один договір через його «природу та структуру», а саме Конвенцію ООН з морського права [18]. Генеральний адвокат Ж. Кокотт назвав «дивною» аргументацію Ради ЄС під час судового розгляду. Вона є дивною також, зважаючи на природу та фундаментальний статус Конвенції ООН з морського права (далі — Конвенція *UNCLOS*), як багатостороннього договору, що вважається «об'єктивним правовим режимом», так званою «морською конституцією».

Справа *Intertanko* була викликом Директиві ЄС щодо забруднення морськими суднами навколишнього середовища, яка намагалася вирішити проблеми з недостатнім рівнем захисту з боку міжнародних договорів після великого розливу нафти з танкеру «*Prestige*». Директива підвищила рівень відповідальності суден у територіальному морі та включила в розширене коло відповідальних осіб,

¹ Орган з питань вирішення спорів заявив, що пільгове ввезення бананів з країн Африки, Карибського басейну та Тихого океану суперечить правилам СОТ, та вимагав виконання свого рішення до 1 січня 1999 р.

окрім власника або капітана судна, ще й власника вантажу, компанії та «інших задіяних осіб». Позивачі, консорціум операторів міжнародної суднобудівної компанії стверджували, що різні аспекти Директиви порушили норми міжнародного права (Міжнародної конвенції по запобіганню забрудненню з суден (далі — Конвенція МАРПОЛ) та Конвенції *UNCLOS* 1982 р.). Вони оскаржували надто суворий стандарт Директиви щодо відповідальності («серйозна недбалість»), як несумісний з нормами, закріпленими в Конвенції МАРПОЛ, тому що вона стосувалася деяких категорій осіб за межами територіального моря; вона знижувала поріг відповідальності в разі випадкового розливу та розширила перелік категорій відповідальних осіб. Позивачі також стверджують, що цей критерій являє собою порушення права на мирний прохід згідно з Конвенцією *UNCLOS*. Суд ЄС та Генеральний адвокат Ж. Кокотт надали висновок про сумісність Директиви з нормами міжнародного права. Генеральний адвокат зробив це з істотних підстав, у той час, як Суд ЄС відхилив аргумент про те, що міжнародні норми, про які йдеться, були застосовними стандартами законності насамперед тому, що вони не мали прямої дії. Суд ЄС охарактеризував Конвенцію *UNCLOS*, передусім, як орієнтовану на держави у традиційному розумінні міжнародного публічного права, підкреслюючи, що вона «прагне встановити справедливий баланс», наприклад, між інтересами прибережних держав та держави прапора, щоб потім заперечувати прямий вплив на її «природу та широке розуміння» [18]. Потім Генеральний адвокат проводить другий етап перевірки на пряму дію міжнародного договору, а саме — визначення доволі чіткого та зрозумілого характеру положення про присвоєння прав фізичним особам, породивши подальші дискусії щодо природи Конвенції *UNCLOS*: особам не були надані (суб'єктивні) відокремлені права та свободи через Конвенцію, оскільки вона вимагає прив'язки громадянства до держави прапора. Отже, в кращому випадку, права вважались такими, що належали суднам, а не особам, пов'язаним з цими суднами (наприклад, власникам) [18].

Зіткнувшись з вимогою надання індивідуальних, суб'єктивних прав, як у справі *Intertanko*, Суд ЄС значно звузив поняття прямої дії в контексті міжнародного права. Альтернативна концепція прямої дії просто запитує, чи можуть приватні особи посилатися на міжнародні правила, що означає, що вона повинна бути «повною нормою», але не обов'язково такою, що надає суб'єктивні права [42]. І хоча, *на перший погляд*, здається правдоподібним тлумачення прямої дії, як такої, котра діє однаково щодо правопорядків держав — членів ЄС та Союзу, саме через вплив, який матиме міжнародне право на правопорядок Євросоюзу, це не витримує подальшої критики, оскільки поняття прямої дії ширше, ніж поняття суб'єктивного права в аспекті держави — члена Європейського Союзу.

Як правило, пряма дія в державі — члені ЄС передбачає, що окремі права, передбачені правом ЄС, є підставою для позову в рамках правопорядків держав — членів ЄС. Пряма дія стикається з альтернативними принципами випадкової та непрямой дії, де умови прямої дії не виконуються. Обидва принципи дозволяють фізичній особі посилатись на норми права Євросоюзу з метою вилучення національного права, з яким виникає конфлікт (ефект виключення) та тлумачення національного права згідно з правом ЄС. Пряма дія в державах — членах ЄС вима-

гає, щоб положення права ЄС надавало індивідуальне право, що іноді описується як негативне зобов'язання, та як «повна» або «досконала» норма, яка може бути застосована (тобто доволі зрозуміла та точна, і така, що не потребує подальшого застосування заходів з реалізації) [42; 43]. Втім, навіть у межах держав — членів ЄС фізичні особи можуть посилається на положення, націлені на об'єктивність, тобто поняття «індивідуальне право» тлумачиться досить широко. Це можна порівняти з подвійним *обґрунтуванням* прямої дії, насамперед, заснованим, з одного боку, на *обґрунтуванні* індивідуальних прав (держави — члени ЄС не повинні позбавляти індивіда окремих прав), з другого боку — на *обґрунтуванні* естоппеля (держави — члени ЄС втрачають право посилається на своє невиконання міжнародних зобов'язань) [44]. Безпосередньо чинне право ЄС може включати або не включати суб'єктивні права. У результаті, індивідуальне право часто є більше наслідком, ніж причиною прямого впливу на право ЄС.

У справі *Intertanko* Суд ЄС застосував ще більш сувору перевірку для міжнародного права і заборонив фізичним особам посилається на положення Конвенції *UNCLOS*. Це не зважаючи на те, що ситуація була подібна до перевірки законності заходів ЄС, для чого можна було скористатись стандартами об'єктивності. Крім того, подальший розгляд має важливе значення для міжнародного права. Незважаючи на розширення суб'єктивних прав громадян, індивідуальні права зовсім не часто зустрічаються у міжнародному праві, навіть серед численних норм, спрямованих на окремих осіб. Стосовно міжнародного права, то наполягання на індивідуальних правах у вузькому розумінні, а не на можливості скористатись тією чи іншою нормою, призводить до виникнення прогалин у правозастосуванні та перевірці правопорядку ЄС, тому що правопорядок Європейського Союзу не містить всіх процесуальних засобів захисту, які існують у відносинах між ЄС і державами — членами Євросоюзу (наприклад, попередні посилання, викликані правами або правозастосовними заходами відповідно до національного права). Але чи слід вважати пряму дію лише інструментом застосування міжнародного права? Навіть якщо на це питання не можна відповісти ствердно, інтереси, захищені міжнародними нормами, мають бути пріоритетними навіть за відсутності суб'єктивних прав, встановлених відповідно до міжнародного права. Чи не слід порушення міжнародного гуманітарного права розглядати в Суді ЄС, оскільки воно значною мірою покладає зобов'язання на держави, але, на відміну від права захисту прав людини, не дає суб'єктивних прав *stricto sensu*?

Як уже згадувалося, судові рішення щодо прямої дії звичаєвого міжнародного права зустрічаються нечасто. Можна знайти інформацію про обмежувальні тенденції з точки зору звичаєвого права в рішенні у справі *Intertanko*. Хоча Генеральний адвокат здійснив детальний аналіз суті Конвенції з морського права, Суд ЄС, заперечуючи пряму дію договору, відкинув паралельне застосування звичаєвого міжнародного права. У цьому випадку можна було б розраховувати на більш ретельне обґрунтування.

Справа *Kadi and Al Barakaat*. Як зазначалось у контексті правонаступництва щодо договорів, укладених державами — членами ЄС, з логіки Суду ЄС впливає, що він не вважає себе зв'язаним на міжнародному рівні положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй. І повага до міжнародного права зага-

лом була недостатньою для чинності Статуту ООН та резолюцій Ради Безпеки в рамках правопорядку Європейського Союзу. Таким чином, імовірно, Суд ЄС лише провів внутрішню перевірку внутрішнього акта (Регламенту ЄС) на основі внутрішніх конституційних норм. Навіть якщо твердження, що правопорядок формує уявлення про автономію, дуалістичний підхід Суду ЄС до міжнародного права дає поняттю автономії нове розуміння, значно обмежуючи відкритість Євросоюзу до міжнародного права.

Рішення ґрунтується на інших підставах, а саме на ієрархії норм права Євросоюзу. Як уже згадувалося, міжнародні договори мають пріоритет над підзаконними актами в правопорядку ЄС, але не мають переваги над первинним правом ЄС (установчими договорами) [7]. Таким чином, навіть якщо Суд ЄС вважає, що Євросоюз став правонаступником зобов'язань держав-членів за Статутом ООН [7], або навіть що він мав «визнати» значення Статуту ООН (як це й було [7]), він досяг би того ж результату, тому що основні права, так само як і загальні принципи права ЄС мають такий же статус, як і договори ЄС [7], і, отже, мають пріоритет над міжнародним правом, яке переважає тільки над вторинним правом Євросоюзу [7]. Насправді фундаментальні конституційні принципи займають навіть вище ієрархічне положення, ніж «звичайні» положення установчого договору. Як вказав Суд ЄС, як виняток, відхилення від ринкових свобод можливе відповідно до ст. 351 ДФЄС (колишня ст. 307), проте «будь-яке відхилення від принципів свободи, демократії і поваги прав людини та основних свобод, закріплених у ст. 6 (1) як основи Союзу», не допускається [7]. Це було б правильним, якщо розглядати Статут ООН (і прирівнювати резолюції Ради Безпеки ООН до Статуту ООН [7]) як і будь-який інший договір. При цьому, можна заперечити, що держави — члени ЄС насправді вирішили питання стосовно взаємодії права ЄС і Статуту ООН при укладенні договору шляхом одночасного застосування ст. 351 ДФЄС (колишня ст. 307) і ст. 103 Статуту ООН, що надає Статуту ООН вищого статусу (прояв *міжнародного* конституціоналізму), ніж будь-якій нормі договорів ЄС, що суперечить конституційним обґрунтуванням, які застосовував Суд ЄС. Автономне тлумачення Договору про ЄС, однак дозволило Суду виключити аналіз ст. 103 Статуту Організації Об'єднаних Націй.

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Тема європеїзації міжнародного права або впливу права ЄС на міжнародне право має кілька аспектів: поширення норм права ЄС, іншими словами — забезпечення виконання міжнародних норм з допомогою ЄС, а також вплив Євросоюзу як активного актора на міжнародній арені на виконання та створення норм міжнародного права [45; 46]. Ці аспекти важко виокремити, коли йдеться про поєднання норм права ЄС та міжнародно-правових норм. Наприклад, критерії вступу, які використовуються в ЄС для країн-кандидатів (Копенгагенські критерії¹), є частиною як права ЄС, так і ширшого міжнародного права (Заклучний

¹ Вимога «стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, права людини, повагу та захист меншин, існування функціональної ринкової економіки, а також спроможність працювати в умовах тиску з боку конкурентів та ринкових сил в рамках Союзу».

акт НБСЕ 1975 р.). Їх буде достатньо для окреслення деяких аспектів та наведення прикладів.

Євросоюз активно поширює норми права ЄС, зокрема, норми стосовно захисту прав людини, в процесі розширення ЄС шляхом укладення угод про асоціацію і Європейську політику сусідства та торговельних угод [47]. Опосередковано норми права ЄС поширюються у державах, які залишаються поза Європейською політикою сусідства, таких як Україна. Одним із прикладів є положення про захист і сприяння інтеграції ромів, що міститься в угодах про приєднання багатьох держав Східної Європи [48]. Крім того, частиною політики розвитку ЄС є захист прав людини з урахуванням широкого підходу, який відображає бажання ЄС брати активну участь у розробці визначення та забезпеченні дотримання прав людини. Хоча загальні міжнародно-правові документи (Загальна декларація прав людини, Статут ООН, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права) виходять на перший план, крім цього використовуються конвенції міжнародного гуманітарного права [49], а також Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. і Конвенція про статус біженців 1951 р. [50], а також інші договори та норми звичаєвого права. У регіональному контексті, інтеграція до ЄС вплинула на готовність Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) здійснювати судовий контроль за нормативними актами держав — членів Євросоюзу. Таким чином, у справі *Bosphorus v. Ireland* ЄСПЛ, на жаль, — з точки зору захисту прав людини, — відклав перегляд справи згідно з підходом *Solange II* до тих пір, поки ЄС не запропонує належний захист [51], по суті застосовуючи презумпцію відповідності актів Євросоюзу положенням ЄКПЛ. З другого боку, це також пов'язано з більш прогресивним підходом Суду ЄС до зміни ЄСПЛ своєї позиції стосовно прав транссексуалів на шлюб [52–55].

З інституційної точки зору ЄС (раніше Європейське співтовариство) є стороною багатьох договорів, особливо в тих предметних сферах, де він володіє виключною компетенцією. На основі своєї компетенції ЄС розробив значну міжнародну договірну практику та є учасником більше 50 багатосторонніх угод з ООН, угод із СОТ, Кіотського протоколу, договорів з Комісією *Кодексу Аліментаріус* в рамках Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), Конвенції *UNCLOS* та угоди з регіональними комісіями з рибальства, серед яких — Організація з рибальства в північно-західній частині Атлантичного океану та Комісія зі збереження тунця в Індійському океані. І, нарешті, Лісабонський договір передбачає можливість приєднатись до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У рамках ООН, наприклад, у Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ), ООН з питань освіти, культури і науки (ЮНЕСКО), та Генеральній Асамблеї ООН, Євросоюз користується статусом спостерігача або особливим статусом учасника у зв'язку з відсутністю спеціальних положень у відповідних договорах. Крім ООН, Євросоюз має статус учасника в Міжнародній організації цивільної авіації (ІКАО), Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Раді Європи. Європейський Союз став повноправним членом ФАО у 1991 р. як першої спеціалізованої установи ООН, яка порушила питання про необхідність врахування змін. Наочним прикладом

впливу Євросоюзу на сутність міжнародного права є Керівні принципи ЄС щодо визнання нових держав Східної Європи та Декларація стосовно Югославії, яка дала сильний імпульс для зміни усталених правил визнання: чинна на той час декларативна теорія визнання не дає чітких вказівок щодо визнання держави. Вирішальним фактором була ефективність дій уряду на певній території та щодо певної групи населення. Керівні принципи ЄС свідчать про нову практику держав і, можливо, про існування *opinion iuris* для модифікації декларативної теорії визнання нових держав, що дозволить хоч певною мірою усунути сумніви стосовно наявності одного з об'єктивних критеріїв державності [56, 86–88; 57].

Взаємодія норм міжнародного права і права Євросоюзу ускладнена тим, що ЄС є організацією, яка одночасно і створює, і застосовує існуючі норми. У той час, як інститути ЄС і, зокрема, суди ЄС намагаються набути образу відкритості до міжнародного права, з точки зору деталізації картина є більш неоднозначною. Євросоюз виглядає більш відкритим до міжнародного права, де це дозволяє розширення сфери регулювання правом ЄС серед держав — членів ЄС, фактично поширюючи вплив правової системи ЄС на громадян третіх країн, у чому можна переконатись в умовах прямої дії торговельних угод та угод про асоціацію, а також рішень Ради асоціації згідно з угодою про асоціацію. Разом з цим він, як і раніше, неохоче застосовує норми міжнародного права, обмежуючи компетенцію ЄС, де дійсність і законність заходів ЄС вступила в конфлікт з міжнародним правом, прийнявши більш обмежувальний підхід до прямої дії. У принципі, у справі *Racke* було визнано, що міжнародне право може слугувати як стандарт аналізу чинності права ЄС. Але на практиці виявляється дисбаланс між аспектом самообмеження, який зустрічається рідше, та аспектом, що застосовується з більшою готовністю, в якому міжнародне право використовується для розширення сфери дії права ЄС щодо відношення до держав — членів ЄС. Це нагадує аналогічний дисбаланс щодо застосування норм права ЄС стосовно захисту прав людини в рамках правопорядку ЄС. До речі, рішення у справі *Kadi and Al Barakaat* заслуговує на увагу вже тому, що воно посилює обмеження функцій захисту прав людини, відповідно до європейського конституціоналізму, хоча це може бути проблематично у зв'язку із застосуванням у ньому міжнародного права. Залежність від обмежень, які випливають із внутрішніх стандартів, може бути пов'язана зі все ще порівняно ранньою стадією розвитку правової системи ЄС. Але якщо ця система досягає більшої зрілості, вона також може подолати цей парадоксальний підхід та прийняти свою роль генератора норм міжнародного права.

Суд ЄС також охороняє свою власну сферу юрисдикції від інших судів, що володіють юрисдикцією з тих самих питань, що й Суд ЄС в рамках змішаних договорів [58]. Мотивація, як вважали, приховувалась за «самовідданістю» його приєднання до ЄКПЛ без внесення поправок до установчого договору. Крім того, пряма дія і сфера дії міжнародного права більше залежить від політичних міркувань у відносинах. Предмет лишається єдиним. У сфері міжнародних норм з прав людини Суд ЄС, здається, частіше застосовує міжнародні норми, навіть якщо ЄС не є стороною угоди, ніж у сфері торговельного права (ГАТТ/СОТ) чи права внутрішнього ринку. Ця відкритість контрастує з дуалістичністю міжна-

родного права прав людини у справі *Kadi and Al Barakaat*, де воно могло використовуватись для перевірки обґрунтованості заходів ЄС.

Таким чином, підхід Європейського Союзу та Суду ЄС як адресатів норм міжнародного права відображає більше підхід держав — членів ЄС до міжнародного права. У зв'язку з конституційним статусом міжнародних договорів вони, в основному, характеризуються дуалістичними та гнучкими підходами до того, як їх сприймає національне право. Це проявляється на різних рівнях. По-перше, міжнародне право є спільним для держав — членів ЄС, що дає реальну можливість визначити способи регулювання відносин в установчих договорах ЄС. По-друге, ЄС більш відкритий до міжнародного права порівняно з державами — членами ЄС. Цей аргумент спирається на спільну дію принципів прямої дії та верховенства права в ЄС при застосуванні міжнародного права. З одного боку, це сприяє дотриманню норм міжнародного права за допомогою права ЄС. З другого боку, саме цей ефект, що ускладнює картину, і може бути однією з причин небажання Суду ЄС надати пряму дію нормам міжнародного права. Нещодавні судові рішення стосовно прямої дії характеризуються більшою обережністю та вибірковим підходом. Покладаючись більше на принцип інтерпретації, а не прямої дії у його взаємодії з міжнародним правом, Суд ЄС зберігає гнучкість позиції щодо застосування норм міжнародного права в ЄС та правопорядку держав — членів Євросоюзу [18]. По-третє, обрання взірцем для наслідування державу і акцент на автономії в міжнародному аспекті [15] є «легким шляхом» уникнення небажаних впливів, що сприймаються як легітимні рішення в окремих випадках без урахування загальної узгодженості. Суд ЄС, однак, повторює модель, яка стає все більш застарілою навіть з точки зору держав — членів ЄС. Підхід і методи Суду ЄС видаються передчасними та відсталими з огляду на його орієнтацію на державницьку модель ЄС, за якої водночас активізуються субнаціональні, регіональні, галузеві чи функціональні конституційні процеси, а процеси суверенних держав гальмуються. Можна сподіватись, що це може бути не більше, ніж тимчасовий брак творчого підходу за відсутності чіткого прикладу. Разом з тим один із двох недоліків стосується безпосередньо правопорядку ЄС.

Перший недолік пов'язаний із загальним впливом на міжнародний правовий порядок. Розрив може призвести до невдалої спроби Євросоюзу «виключити себе зі сфери міжнародного права», оскільки це підриває авторитет міжнародного права загалом. Навіть коли б існування правопорядку ЄС і вважалося особливим випадком у міжнародному праві, він все одно не зміг би розірвати себе повністю шляхом заміни кінцевого правила визнання шляхом правової революції. Те, що правопорядок Євросоюзу, як і раніше, є частиною міжнародного права, означатиме, що він також буде відчувати наслідки загальної вимоги відповідності нормам міжнародного права.

Ще одна складність виникає в результаті можливого заперечення існування правопорядку Європейського Союзу державами — членами ЄС. Одна справа — стверджувати про пряму дію та верховенство права ЄС на основі — хоча й удаваній — згоди держав-членів на запровадження «нового правопорядку міжнародного права». І зовсім інша справа — послабити зв'язок із міжнародним правом, тому що це зменшує залежність від згоди держав — членів ЄС. Ослаб-

лення прив'язки до міжнародного права може бути непрямою ознакою формальної заміни правила ЄС про визнання шляхом згоди держав — членів Євросоюзу. Звісно, це не свідчить про існування альтернативного шляху. Одним із варіантів є технічне функціональне сприйняття фактичної реальності державами — членами ЄС, які відійшли від первісних засад установчих договорів. З другого боку, Європейський Союз може проголосити первинним джерелом законності не згоду держав, а народів Європи — модель, яка застосовувалась і раніше. Крім того, міркування щодо верховенства права, основних прав і демократії вже є частиною затвердженої концепції Євросоюзу.

ПРАВОВА ПРИРОДА ЄС — ДЕЯКІ РОЗДУМИ СТОСОВНО ЇЇ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Перейдемо від більш практичного питання про взаємодію права ЄС і міжнародного права до основоположного теоретичного питання про правову природу Європейського Союзу. Розбіжність між побудованими на згоді (міжурядовий аспект) інституційними або основоположними засадами Євросоюзу та основами його правопорядку (державний аспект) породила дебати про те, що таке ЄС: як і раніше, міжнародна організація або (вже) державоподібне утворення, або, як третій варіант, утворення *sui generis*? Багато залежить від співвідношення реальної ситуації та формально закріплених засад, з одного боку; з другого боку, багато залежить від думки стосовно подальшого існування та майбутньої необхідності закріплення суверенітету та визначення вищого органу влади [59] в умовах національної або наднаціональної держави або правопорядку, в якому суверенітет більше не є виключним, існує можливість визначення функціональної або галузевої автономії [59]. Тим не менш, акцент на «автономію» правопорядку Євросоюзу, не тільки у відносинах з державами — членами ЄС, але й в умовах дуалістичного підходу до міжнародного права, відповідає парадигмі конституціоналізації. Принаймні, *на перший погляд*, здається, що це сприяє відходу від звичайної міжнародної організації в континумі державницької парадигми, і, таким чином, підтримує теорію *sui generis*.

Чому питання про природу ЄС є важливим? Відповідь на питання, чому правова природа ЄС має значення, по-перше, може дати більш глибоке розуміння мети (або *finalité*) Європейського Союзу і, на основі цього розуміння, — його сучасного становища. Загальна мета ЄС вже визначена, але, за словами Мадуро, хоча «його тіло добре відоме, його душа все ще значною мірою лишається загадкою» [60; 61, 332, 340]. Відсутнє розуміння кінцевого пункту призначення. Водночас федеральні наміри, які були викладені на стадії заснування ЄЕС, що нині вказуються в преамбулі ДФЄС та Договору про ЄС («сповнений рішучості закласти основи для ще більш тісного союзу народів Європи» [60]), значною мірою були втрачені через відсутність консенсусу. Саме тому навіть важливіше завдання полягає в тому, щоб відстежити тенденції, зробити їх прозорими і розглядати їх у наведеному контексті. Дуже практична причина важливості встановлення правової природи полягає в ставленні до тлумачення, особливо телеологічного тлумачення договору. Отже, чітке бачення перспективи на початку європейської інтеграції можна пояснити впевненістю Суду ЄС в «конституціоналізації» Співтовариства в перші дні його існування.

По-друге, визначення природи дає можливість вирішити питання стосовно критеріїв оцінки. За якими критеріями та стандартами потрібно оцінювати ЄС? З питанням встановлення критеріїв пов'язане питання про легітимність самого ЄС, яке позначилось на дискусії стосовно фактичного або можливого дефіциту демократії. За якими стандартами ми можемо оцінити легітимність ЄС? Чи повинен Євросоюз бути демократичним та дотримуватись верховенства права? Таке питання саме собою не може бути абсолютно безпідставним у будь-якому випадку. Існує тенденція автоматичного використання національного конституціоналізму і моделей демократії як ідеальної форми конституціоналізму, і, звісно, у цьому порівнянні ЄС буде значно відставати в багатьох аспектах.

Можна дати дві відповіді: по-перше, орієнтир законності держави не повинен істотно відрізнятись від міжнародної організації у зв'язку зі збільшенням повноважень міжнародних організацій. По-друге, держава вже не така, якою вона була раніше. Іншими словами, питання про легітимність не так тісно пов'язане з формальною характеристикою ЄС як державоподібного утворення або міжнародної організації. В обох випадках зростає кількість і різноманітність функцій і процесів, що легітимізують ЄС. При цьому не так важливо визначення «природи» ЄС, як питання про наслідки її визначення, зокрема, для фізичних осіб.

Для міжнародної організації саме конституціоналізація спричиняє необхідність підвищення легітимності через дотримання законності. Євросоюз не є унікальним у розробці своєї власної конституційної динаміки [59]. Інші міжнародні організації встановлюють автономність для того, щоб виключити власні рішення зі сфери міжнародного права, або поширити пряму дію актів на осіб. Можна навіть сказати, що конституціоналізм інших міжнародних організацій у деяких аспектах більш «розвинений», як уже згадувалося вище, стосовно їх прав та практичних можливостей виходу з міжнародних організацій при порівнянні ООН та ЄС.

Водночас умови класичної легітимізації національної держави пізнього періоду, яка набуває законності завдяки низці механізмів, потребують коригування. Національні держави пізнього періоду характеризується як такі, що формуються «знизу вгору» (з міжнародної інтеграції та більш різноманітного складу акторів на міжнародному рівні) та «згори вниз» (регіоналізація, автономія і знову ж таки, більш різноманітний склад акторів). Як наслідок, суверенітет і вищий орган, як традиційні риси легітимізації в ієрархічному правопорядку, навіть більше проявляються в державах. Багаторівневі конституційні теорії стосуються цього явища: «багаторівневий конституціоналізм» призначений для характеристики та розуміння поточного процесу розвитку нової структури правління, і при цьому постійно змінює форми самоорганізації народу чи суспільства. Це — теоретичний підхід до пояснення того, як Європейський Союз можна представити як утворення його громадян, а держави — члени ЄС — як утворення громадян відповідних держав. Самі громадяни є джерелом легітимності державної влади на європейському і, відповідно, на національному рівні, а підпорядковуються владі обох рівнів. Таким чином, Європейська конституція складатиметься з національних конституцій та європейських договорів в умовах дво- або багаторівневої конституційної системи.

Вищі повноваження, такі як визнання й встановлення ієрархії норм, як і раніше, належать державам [61]. При цьому, як і раніше, для пояснення та організації управління застосовуються конституціоналістські моделі. Теоретична когерентність вимагає певних правил визнання та ієрархії для вирішення конфліктів між нормами.

Погляд на майбутню необхідність суверенітету, вищого органу або ієрархії також буде залежати від дійсних або можливих альтернативних концепцій, які ґрунтуються на впливі правопорядку на індивіда (основоположний конституціоналізм), а не на правову природу (інституційна перспектива).

Зазначене не дає чіткої відповіді на те, якою є правова природа ЄС з огляду на позицію Суду ЄС стосовно міжнародного права. Хоча «автономія» і новий правопорядок можуть означати, що Суд ЄС розглядає Європейський Союз як не міжнародний правопорядок, Суд ЄС не заявляє про те, що ЄС не є міжнародною організацією. Він просто вказує на нові специфічні впливи на «цей новий правопорядок». При цьому може виникнути запитання, чи заяви про вплив на утвердження влади над державами — членами ЄС та інші норми міжнародного права не шкодять Європейському Союзу як міжнародній організації, чи не порушується при цьому принцип його існування як *aequus inter pares*. Разом з тим загальна ситуація з фрагментацією міжнародного права, здається, теж не робить його особливим або *sui generis*. Потенційно будь-яку міжнародну організацію можна охарактеризувати як *sui generis*. Водночас акцент на міжнародному походженні права ЄС знижує ступінь його конституційності [59]. Проте якщо серед плюралізму правових теорій ми стикаємося з переходом від форми до суті (наприклад, ієрархія як результат встановлення суті норм та нових принципів організації), це саме собою може бути відповіддю, яка краще підходить з огляду на підхід *sui generis*, якби не той факт, що це явище поширюється і на держави. Відповідь на питання про природу Євросоюзу, можливо, полягає в обґрунтуванні твердження: ЄС припускає точність правових конструкцій, які більше не існують.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Case 43/75 Defrenne v Sabena* // European Court reports. — 1976. — 455.
2. *Schermers H., Blokker N.* International Institutional Law: Unity within Diversity. — Leiden : Martinus Nijhoff, 2003.
3. *Case C-162/96 Racke v Hauptzollamt Mainz* // European Court reports. — 1998. — I-3655.
4. *Case C-432/92 Anastasiou* // European Court Reports. — 1994. — I-3116.
5. *Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt* // ICJ Reports. — 1980. — № 73.
6. *Koskeniemi M.* International Law Aspects of the European Union. — Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 1998.
7. *Tomuschat C.* Artikel 281 EGV: Rechtspersönlichkeit der Gemeinschaft // Kommentar zum EU-/EG-Vertrag. — 6th ed. — Baden-Baden, 2003.
8. *Wouters J., Nollkaemper A., de Wet E.* The Europeanisation of International Law: The Status of International Law in the EU and its Member States. — The Hague : Asser Press, 2008.

9. *Marschik A.* Subsysteme im Völkerrecht: Ist die Europäische Union ein «Self-contained Regime»? — Berlin : Duncker & Humblot, 1997.
10. *Eeckhout P.* External Relations of the European Union. — Oxford : Oxford University Press, 2004.
11. *Case C-94/00 Roquette Frères SA v Commission* // European Court reports. — 2002. — I-9011.
12. *Neframi E.* The Duty of Loyalty: Rethinking its Scope through its Application in the Field of EU External Relations // Common Market Law Review. — 2010. — № 47.
13. *Joined cases 21-24/72 International Fruit Co. NV v Produktschap Voor Groenten en Fruit* // European Court reports. — 1972. — 411.
14. *Case T-315/01 Kadi v Council and Commission* // European Court Review. — 2005. — II-3649.
15. *Ziegler K.* Fluchtverursachung als völkerrechtliches Delikt. — Berlin : Duncker & Humblot, 2002. — P. 565–577.
16. *Case C-377/98 Kingdom of the Netherlands v European Parliament and Council of the European Union (Directive on Biotechnological Inventions)* // European Court reports. — 2001. — I-7079.
17. *Hilpold P.* EU Law and UN Law in Conflict: The Kadi Case // Max Planck Yearbook of United Nations Law. — 2009. — № 13.
18. *Case C-308/06 Intertanko et al. v Secretary of State for Transport* // European Court Review. — 2008. — I-4057.
19. *Fassbender B.* The United Nations Charter as Constitution of the International Community // Columbia Journal of Transnational Law. — 1998. — № 529.
20. *Resolution 1267 (1999)* adopted by the Security Council at its 4051st meeting on 15 October 1999 [Електронний ресурс] // Сайт «www.un.org». — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/300/44/PDF/N9930044.pdf>
21. *Resolution 788 (1992)* adopted by the Security Council at its 3138th meeting on 19 November 1992 [Електронний ресурс] // Сайт «www.un.org». — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/010/46/IMG/N9301046.pdf?OpenElement>
22. *Resolution 794 (1992)* adopted by the Security Council at its 3145th meeting on 3 December 1992 [Електронний ресурс] // Сайт «www.un.org». — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/772/11/PDF/N9277211.pdf?OpenElement>
23. *Resolution 687 (1991)* adopted by the Security Council at its 2981th meeting on 3 April 1991 [Електронний ресурс] // Сайт «www.un.org». — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/596/23/IMG/NR059623.pdf?OpenElement>
24. *Case 104/81 Kupferberg v Hauptzollamt Mainz* // European Court reports. — 1982. — 3641.
25. *Case C-118/07 Commission v Finland* // European Court reports. — 2009. — I-10889.
26. *Joined cases C-89/85, C-104/85, C-114/85, C-116/85, C-117/85 and C-125/85 to C-129/85 Ahlström Oy v Commission* // European Court reports. — 1988. — I-01307.
27. *Case C-200/02 Chen v Secretary of State for the Home Department* // European Court reports. — 2004. — I-9925.
28. *Case C-135/08 Janko Rottmann v Freistaat Bayern* // European Court reports. — 2010. — I- 01449.
29. *De Witte B.* European Union Law: How Autonomous is its Legal Order // Zeitschrift für Öffentliches Recht. — 2010. — № 65.

30. *Case C-473/93 Commission v Luxembourg* // European Court reports. — 1996. — I-3207.
31. *Case C-62/98 Commission v Portugal* // European Court reports.— 2000. — I-5171.
32. *Case C-205/06 Commission v Austria* // European Court reports. — 2009. — I-1301.
33. *Case C-249/06 Commission v Sweden* // European Court reports. — 2009. — I-1335.
34. *Case C-118/07 Commission v Finland* // European Court reports. — 2009. — I-10889.
35. *Case C-205/06 Commission v Austria* // European Court reports. — 2009. — I-1301.
36. *Joined cases C-120/06 P and C-121/06 P FIAMM and Fedon v Council and Commission* // European Court Review. — 2008. — I-6513.
37. *Case C-149/96 Portugal v Council* // European Court reports. — 1999. — I-8395.
38. *Lavanos N. The Chiquita and Van Parys Judgments: An Exception to the Rule of Law* // Legal Issues of European Integration. — 2005. — № 32.
39. *Case C-188/91 Deutsche Shell AG v Hauptzollamt Hamburg-Harburg* // European Court reports. — 1993. — I-383.
40. *Case C-192/89 Sevince v Staatssecretaris van Justitie* // European Court reports. — 1990. — I-3461.
41. *Case C-377/98 Kingdom of the Netherlands v European Parliament and Council of the European Union (Directive on Biotechnological Inventions)* // European Court reports. — 2001. — I-7079.
42. *Case 26/62 NV Algemene Transport — en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration* // European Court reports. — 1963. — 1.
43. *Case 106/77 Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA* // European Court reports. — 1978. — 629.
44. *Case 148/78 Pubblico Ministero v Ratti* // European Court reports. — 1979. — 1629.
45. *Hoffmeister F. The Contribution of EU Practice to International Law* // Developments in EU External Relations Law. — Oxford : Oxford University Press, 2008.
46. *Lazarus L., Ghanea N., Costello C., Ziegler K. The Evolution of Fundamental Rights Charters and Case Law: A Comparison of the European and the United Nations Systems* [Електронний ресурс] // Сайт «www.europarl.europa.eu». — Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/activities/committees/studies/download.do?language=en&file=34751>
47. *Cremona M. External Relations and External Competence: The Emergence of an Integrated Policy* // The Evolution of EU Law / ed. by P. Craig and G. de Burca. — Oxford : Oxford University Press, 1999. — P. 137–175.
48. *Council Regulation (EC) 975/1999 of 29 April 1999 laying down the requirements for the implementation of development cooperation operations which contribute to the general objective of developing and consolidating democracy and the rule of law and to that of respecting human rights and fundamental freedoms* // Official Journal of the European Communities. — 1999. — L 120/1. — P. 1–7.
49. *Commission Staff Working Document. The External Dimension of the Single Market Review* [Електронний ресурс] // Сайт «ec.europa.eu». — Режим доступу : http://ec.europa.eu/citizens_agenda/docs/sec_2007_1519_en.pdf
50. *Case 45036/98 Bosphorus v Ireland* // European Human Rights Reports. — 2006. — № 42.
51. *Case 28957/95 Goodwin v UK* // European Human Rights Reports. — 2002. — № 35.
52. *Case C-13/94 P v S* // European Court reports. — 1996. — I-2143.
53. *Case C-117/01 K. B. v National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health* // European Court reports. — 2004. — I-541.
54. *Callewaert J. «Unionisation» and «Conventionisation» of Fundamental Rights in Europe: The Interplay between Union and Convention Law and its Impact on the Domestic Legal*

- System of the Member States // The Europeanisation of International Law: The Status of International Law in the EU and its Member States / ed. by J. Wouters, A. Nollkaemper and E. de Wet. — The Hague : Asser Press, 2008.
55. *Brownlie I.* Principles of Public International Law. — Oxford : Oxford University Press, 2008.
56. *Crawford J.* The Creation of States in International Law. — Oxford : Oxford University Press, 2006.
57. *Bronckers M.* The Relationship of the EC Courts with Other International Tribunals: Non-Committal, Respectful or Submissive? // Common Market Law Review. — 2007. — № 44.
58. *Walker N.* The Idea of Constitutional Pluralism // Modern Law Review. — 2002. — № 65.
59. *Maduro M. P.* We the Court. — Oxford : Hart, 1999.
60. *Maduro M. P.* The Importance of Being Called a Constitution: Constitutional Authority and the Authority of Constitutionalism // International Journal of Constitutional Law. — 2005. — № 3.
61. *Kelsen H.* Reine Rechtslehre. — Vienna : Deuticke, 1960.

Зіглер К. С. Міжнародне право та право Європейського Союзу: між асиметричною конституціоналізацією та фрагментацією

Анотація. У статті розглянуто процеси «інтернаціоналізації» права ЄС та «європеїзації» міжнародного права. Визначено особливості договірно-правової основи та міжнародної правосуб'єктності Європейського Союзу, характер зобов'язань держав — членів ЄС за міжнародним правом, встановлено порядок взаємодії між джерелами права ЄС та міжнародного права.

Ключові слова: право Європейського Союзу, міжнародне право, фрагментація, конституціоналізація, інтернаціоналізація, європеїзація, пряма дія, верховенство права, правопорядок ЄС.

Зиглер К. С. Международное право и право Европейского Союза: между асимметрической конституционализацией и фрагментацией

Аннотация. В статье рассмотрены процессы «интернационализации» права ЕС и «европеизации» международного права. Определены особенности договорно-правовой основы и международной правосубъектности Европейского Союза, характер обязательств государств — членов ЕС по международному праву, установлен порядок взаимодействия между источниками права ЕС и международного права.

Ключевые слова: право Европейского Союза, международное право, фрагментация, конституционализация, интернационализация, европеизация, прямое действие, верховенство права, правопорядок ЕС.

Ziegler K. International Law and EU Law: Between Asymmetric Constitutionalisation and Fragmentation

Annotation. This article is focused on processes of «internationalisation» of EU law and «Europeanisation» of international law. The article highlights peculiarities of the treaty basis and international personality of the European Union, nature of Member States' obligations under international law, interaction of international law and EU law by sources.

Key words: European Union law, international law, fragmentation, constitutionalisation, internationalisation, Europeanisation, direct effect, rule of law, EU legal order.